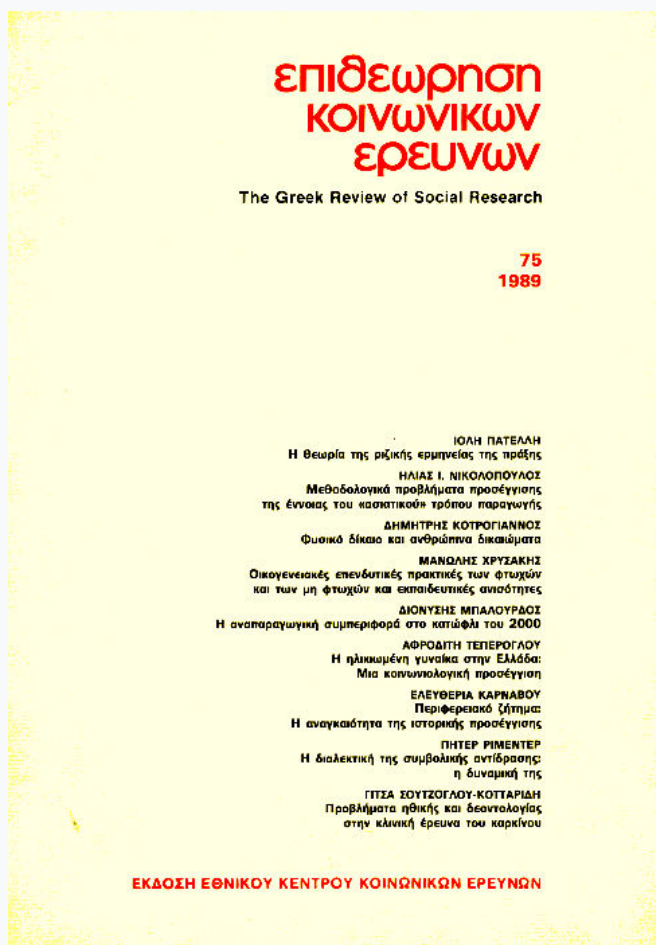

The Greek Review of Social Research

Vol 75 (1989)

75

Μεθοδολογικά προβλήματα προσέγγισης της
έννοιας του «Ασιατικού» τρόπου παραγωγής

Ηλίας Ι. Νικολόπουλος

doi: [10.12681/grsr.924](https://doi.org/10.12681/grsr.924)

Copyright © 1989, Ηλίας Ι. Νικολόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Νικολόπουλος Η. Ι. (1989). Μεθοδολογικά προβλήματα προσέγγισης της έννοιας του «Ασιατικού» τρόπου παραγωγής. *The Greek Review of Social Research*, 75, 29–45. <https://doi.org/10.12681/grsr.924>

Ηλίας Ι. Νικολόπουλος

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ
ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ «ΑΣΙΑΤΙΚΟΥ» ΤΡΟΠΟΥ
ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

1

Έχει κλείσει ένας κύκλος συζητήσεων από ειδικούς επιστήμονες για την έννοια και την τυπολογία των τρόπων παραγωγής και ιδιαίτερα του «ασιατικού» τρόπου παραγωγής.¹ Από τις συζητήσεις αυτές προκύπτει μια σχετικοποίηση των αυστηρών οριοθετήσεων των τρόπων παραγωγής και κυρίως της διαδοχής τους. Στο πλαίσιο της σχετικοποίησης αυτής αναπτύχθηκε η συζήτηση για τον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής. Οι συζητήσεις αυτές εκτός από τον επιστημονικό τους χαρακτήρα είχαν και πολιτική φόρτιση. Για παράδειγ-

---

Ο κ. Ηλίας Ι. Νικολόπουλος είναι καθηγητής στη Σχολή Διοικήσης και Οικονομίας του ΤΕΙ Χαλκίδας.

1. Σε ό,τι αφορά το ιστορικό των συζητήσεων καθώς και τις διαμάχες αναφορικά με τον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής βλ. κυρίως: Jean Suret-Canale, «Preface» στο *Sur le "Mode de production asiatique"*, Éditions Sociales, Παρίσι 1974, σ. 3-6· Jean Chesneaux, «Le mode de production asiatique. Quelques perspectives de recherche» στο *Sur le "mode de production asiatique"*, ό.π., σ. 13-24· Ernest Mandel, *La formation de la pensée économique de Karl Marx*, εκδόσεις Fr. Maspero, Παρίσι 1972, σ. 109-114· Evgueni Varga, *Essais sur l'économie politique du capitalisme*, εκδόσεις Progrès, Μόσχα 1967, σ. 370-382· Karl Wittfogel, *Le despotisme oriental*, Les Éditions de Minuit, Παρίσι 1977, σ. 446-496· Eric Hobsbawm, «Εισαγωγή» στο Karl Marx, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1983, σ. 17-20, 46-47, 79-86· Ferenc Tokei, *Για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής*, εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ., σ. 7-57· Maurice Godelier, *Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής και τα μαρξιστικά σχήματα εξέλιξης των κοινωνιών*, εκδόσεις Αύριο, Αθήνα χ.χ., σ. 28-43· Ελένη Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, *Το Βυζάντιο και ο ασιατικός τρόπος παραγωγής*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1988, σ. 7-11· Γιώργος Ρούσης, *Ασιατικός τρόπος παραγωγής και σοσιαλισμός*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989, σ. 7-48. Αναφορικά με το θεωρητικό υπόβαθρο που χρησιμοποίησε ο Μαρξ καθώς και συνόψιση των απόψεών του για τον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής βλ. Perry Anderson, *Το απολυταρχικό κράτος*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1986, σ. 460-471 και 481-482.

μα, στο έργο του K. Wittfogel, *Ο ανατολικός δεσποτισμός*, δεν διερευνάται μόνο η φύση των κοινωνιών «ανατολικού» τύπου αλλά επιδιώκεται με βάση την προβληματική αυτή και η προσέγγιση σύγχρονων κοινωνιών, όπως λ.χ. της Σοβιετικής Ένωσης.² Μια συζήτηση, άρα, πάνω στην έννοια του «ασιατικού» τρόπου παραγωγής μπορεί να μας βοηθήσει όχι μόνο στην αποσαφήνιση της τυπολογίας των γνωρισμάτων του αλλά και στην εκτίμηση της χρησιμότητάς του στην αποσαφήνιση σύγχρονων εννοιών και προβλημάτων των κοινωνικών επιστημών. Προς την κατεύθυνση αυτή θα κινηθούν οι παρατηρήσεις και οι σκέψεις που θα ακολουθήσουν. Θα προσπαθήσουμε, συγκεκριμένα, να προσεγγίσουμε τα γνωρίσματα που αποδίδονται στον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής, διαπιστώνοντας το βαθμό της εσωτερικής συνοχής τους, καθώς και τα προβλήματα που αναφύονται κατά τη συγκρότηση της έννοιας και του περιεχομένου του τρόπου αυτού παραγωγής.

2

Θα ξεκινήσουμε την αναφορά μας στον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής παραθέτοντας τα θεμελιακά χαρακτηριστικά του στοιχεία, τα οποία εν συντομία είναι:

α.-Η απουσία ατομικής ιδιοκτησίας.³ Η γη, που αποτελούσε το βασικό μέσο παραγωγής στις κοινωνίες στις οποίες κυριάρχησε ο «ασιατικός» τρόπος παραγωγής, ανήκε στο κράτος⁴ και πιο συγκεκριμένα στην ανώτερη ενό-

2. Επίσης είναι γνωστή η συζήτηση που έγινε στο παρελθόν στις συνδιασκέψεις της Τιφλίδας (1930) και του Λένινγκραντ (1931) σχετικά με τη φύση των ασιατικών κοινωνικών σχηματισμών. Συζητήσεις που επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από πολιτικές σκοπιμότητες και εκτιμήσεις αναφορικά με τις δυνατότητες εξέλιξής τους την εποχή εκείνη. Αποτέλεσμα των συζητήσεων αυτών ήταν να επικρατήσει η άποψη ότι ο «ασιατικός» τρόπος παραγωγής δεν αποτελεί παρά «ασιατική παραλλαγή» του φεουδαλισμού. Σχετικά βλ. J. Chesneaux, *Le mode de production asiatique...*, ό.π., σ. 19-20, και Evg. Varga, *Essais...*, ό.π., σ. 376-382.

3. Επίσης βλ. P. Anderson, *Το απολυταρχικό κράτος*, ό.π., σ. 481, όπου επισμαίνει ότι η απουσία ατομικής έγχειας ιδιοκτησίας αποτελούσε για τον Μαρξ το «κλειδί» για ολόκληρη τη δομή του ασιατικού τρόπου παραγωγής». Για το ίδιο θέμα ο Eug. Varga, *Essais...*, ό.π., σ. 376, αναφέρει ότι και ο Λένιν, με αφορμή τη σχετική αλληλογραφία ανάμεσα στους Μαρξ και Ένγκελς, δέχεται την άποψη τους ότι η απουσία ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στη γη αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση των κοινωνιών «ανατολικού» τύπου.

4. Ο Karl Marx, *Το κεφάλαιο*, τ. III, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομάτης, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σ. 972, αναφερόμενος στις ασιατικές κοινωνίες επισμαίνει: «Το κράτος είναι εδώ ο ανώτατος γαιοκτήμονας. Η ανώτατη εξουσία (souveränität) είναι εδώ η σε εθνική κλίμακα συγκεντρωμένη γαιοκτησία. Αντί αυτού, όμως, δεν υπάρχει, στην περίπτωση αυτή, επίσης ατομική ιδιοκτησία της γης, παρόλο ότι υπάρχει και ατομική και συλλογική κατοχή και χρησιμοποίηση της γης». Ο K. Wittfogel, *Le Despotisme...*, ό.π. σ. 14, αναφέρει ότι «το ανατολικό κράτος ήταν κύριος των βασικών μέσων παραγωγής, και προπάντος, της καλλιερ-

τητα⁵ που το προσωποποιούσε, ενώ οι άμεσοι παραγωγοί, ενταγμένοι σε κοινότητες, διέθεταν μόνο την κατοχή της.⁶

β. Το υπερπροϊόν που παράγονταν από τους άμεσους παραγωγούς, αγρότες κυρίως, περιερχόταν στο κράτος και πιο συγκεκριμένα στην υπέρτατη ενότητα που, κάθε φορά, το προσωποποιούσε. Κύρια πηγή δημιουργίας πλεονάσματος ήταν η γαιοπρόσδοδος λόγω της δεσπόζουσας θέσης που κατείχε η αγροτική παραγωγή. Η απόσπαση δε του παραγόμενου υπερπροϊόντος γινόταν με τη μορφή φόρων, που καταβάλλονταν από τους άμεσους παραγωγούς στο κράτος με τη διαμεσολάβηση της κοινότητας στην οποία υπάγονταν.⁷

γ. Η παρουσία ειδικών παραγόντων που καθιστούσαν απαραίτητη την ύπαρξη κεντρικής εξουσίας ικανής να οργανώνει, να διοικεί και να ρυθμίζει. Οι λειτουργίες αυτές, άλλωστε, δεν καθιστούσαν μόνον αναγκαία την ύπαρ-

---

γήσιμης γης», και ο Evg. Varga, *Essais...*, ό.π., σ. 386, γράφει ότι «στον ασιατικό τρόπο παραγωγής, η γη, μέσο παραγωγής εξαιρετικά σημαντικό, αποτελεί ιδιοκτησία του κράτους».

5. Ο F. Tokei, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 59, υποστηρίζει «ότι στις περισσότερες ασιατικές βασικές μορφές, η *συγκεντρωτική ενότητα*, που στέκεται πάνω απ' όλες (...) τις μικρές κοινότητες, εμφανίζεται σαν *άνωτερος ιδιοκτήτης* ή σαν *μοναδικός ιδιοκτήτης* και συνεπώς οι πραγματικές κοινότητες, *μόνο σαν κληρονομικοί κάτοχοι*». Επίσης βλ. K. Marx, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, εισαγωγή Eg. Hobsbawm, μτφρ. Θ. Καλοπίσης, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1983, σ. 94, όπου διατυπώνει τη θέση στην οποία στρίβει την προηγούμενη αναφορά του ο Τοκεί. Ακόμη βλ. την επισήμανση του Λένιν ότι, στο «ανατολικό» καθεστώς, «όλη η γη είναι ιδιοκτησία του αρχηγού του κράτους» αναφέρεται στο Evg. Varga, *Essais...*, ό.π., σ. 376.

6. Ο Marx, *Προκαπιταλιστικοί...*, ό.π., σ. 102, επισημαίνει ότι στην ανατολίτικη μορφή ιδιοκτησίας «το ξέχωρο άτομο δεν είναι παρά *νομέας*» και ότι ο χαρακτήρας αυτής της νομής «μπορεί να υποστεί πολυάριθμες ποικιλομορφίες σύμφωνα με τις ιστορικές, τοπικές περιστάσεις, κλπ., σύμφωνα με το αν η εργασία εκτελείται απομονωμένα από τον ατομικό νομέα, ή πάλι προσδιορίζεται από την κοινότητα, ή κι ακόμα από την ενότητα που αιωρείται πάνω από την επιμέρους κοινότητα». Επίσης, σ. 107 και 125, γράφει ότι στην «ασιατική μορφή (ή τουλάχιστον στην κυριαρχούσα μορφή)» το άτομο «δεν καθίσταται ποτέ ιδιοκτήτης αλλά *μόναχ κάτοχος*». Τέλος αξίζει να επισημανθεί ότι στις κοινωνικές συγκροτήσεις που κυριαρχούνται από τον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής ο όρος «γαιοκτήμονας» δεν συναντάται στο λεξιλόγιο των πληθυσμών που διαβίωσαν σ' αυτές. Σχετικά βλ. Friedrich Engels, *Αντι-Ντύρινγκ*, εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα 1963, σ. 261, και Evg. Varga, *Essais...*, ό.π., σ. 374-375, 389.

7. Βλ. K. Marx, *Το κεφάλαιο*, τ. III, ό.π., σ. 972, όπου αναφέρει ότι: «Αν αυτοί που αντιπαρατίθενται άμεσα στους παραγωγούς σαν γαιοκτήμονες και ταυτόχρονα σαν κυρίαρχοι δεν είναι ιδιωτικοί γαιοκτήμονες, αλλά, είναι, όπως γίνεται στην Ασία, το κράτος, τότε η πρόσδοδος και ο φόρος συμπίπτουν (...)». Ακόμη βλ. τις επισημάνσεις του ίδιου στο *Προκαπιταλιστικοί...*, ό.π., σ. 94-95, καθώς και Evg. Varga, *Essais...*, ό.π., σ. 387. Επίσης ο F. Tokei, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 24, γράφει ότι: «Στην Ασία, όπου δεν υπάρχει ατομική γαιοκτησία, ο κάθε πολίτης του κράτους είναι υποχρεωμένος να παραδίνει κατά τρόπο φυσικό το φόρο, στην ενδάρκωση της κοινής ιδιοκτησίας, στην (κάποτε πραγματική) προσωποποίηση της κοινότητας, δηλαδή του «άνωτερου κοινού», στο δεσπότη και την υπαλληλία του, στους εκπροσώπους του κράτους».

ξη του κράτους αλλά εξασφάλιζαν και τη νομιμοποίηση⁸ της ανώτερης ενότητας που το προσωποποιούσε. Οι ειδικοί αυτοί παράγοντες, οι οποίοι επέβαλαν την κεντρική αντιμετώπιση προβλημάτων ή την κάλυψη αναγκών που είχαν γενικότερη σημασία και επιπτώσεις στην οργάνωση και την αναπαραγωγή της κοινωνικής συγκρότησης, συνήθως αφορούσαν:

- Την κατασκευή σημαντικών δημόσιων έργων (αρδευτικά κανάλια, φράγματα, δρόμοι, οχυρώσεις, κοινωφελή ιδρύματα κ.ά.).
- Την άσκηση λειτουργιών καθώς και την πραγματοποίηση μέτρων και ρυθμίσεων, όπως η περιοδική διανομή και αναδιανομή της γης, η δημιουργία αποθεμάτων σε βασικά είδη διατροφής, η τροφοδοσία των διοικητικών-στρατιωτικών κέντρων, η ρύθμιση της παραγωγής και των τιμών διαμέσου των συντεχνιακών συσσωματώσεων, η οργάνωση του φορολογικού συστήματος και μηχανισμού, η κάλυψη των στρατιωτικών δαπανών και η συντήρηση ενός σημαντικού συνήθως στρατεύματος, κ.λπ.
- Τη διοργάνωση πολεμικών εκστρατειών, με σκοπό όχι μόνο τη λεηλασία των περιοχών που καταλαμβάνονταν αλλά και τη διατήρησή τους ως πηγής απόσπασης πλεονάσματος.

Η ανάγκη αντιμετώπισης προβλημάτων και ρυθμίσεων, τέτοιας φύσης και κλίμακας, οδηγούσε τις κοινωνίες αυτές στη διαμόρφωση ισχυρών κρατών που είχαν συγκεντρωτικό, γραφειοκρατικό και δεσποτικό χαρακτήρα.⁹ Τα κράτη αυτά, που διέθεταν ισχυρούς διοικητικούς, στρατιωτικούς και ιδεολογικούς μηχανισμούς για να μπορούν να ανταποκρίνονται στο ρόλο τους, δεν εκπλήρωναν μόνο λειτουργίες που ανήκαν στην υπερδομή της κοινωνικής συγκρότησης αλλά και στην οικονομική της δομή.¹⁰

Έτσι το κράτος στον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής είναι το ίδιο οργανωτής της οικονομικής δραστηριότητας (κατασκευή μεγάλων έργων, έλεγχος ροής υδάτων, διανομή και αναδιανομή γης, εξόρυξη μετάλλων, βιοτεχνική παραγωγή, εμπόριο μεγάλων αποστάσεων, ιδιοποίηση του παραγόμενου πλεονάσματος διαμέσου του φορολογικού συστήματος, διανομή του αποσπώμενου πλεονάσματος κ.ά.)¹¹ και παράλληλα, λόγω κυρίως αυτού του ρό-

8. Βλ. επίσης Fr. Engels, *Αντι-Ντύρινγκ*, ό.π., σ. 265.

9. O Ern. Mandel, *La formation de la pensée...*, ό.π., σ. 119, κάνει λόγο και για τον υπετροφικό χαρακτήρα που είχε το κράτος στους κοινωνικούς σχηματισμούς που κυριαρχούνταν από τον τρόπο αυτό παραγωγής.

10. O Guy Dhoquois, «Les premières sociétés des classes. Les formes asiatiques» στο *L'homme et la société*, αρ. 12/1969, Παρίσι σ. 152, σωστά τονίζει ότι στον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής το κράτος ασκεί οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες που συμμετέχουν στον καθορισμό του τρόπου παραγωγής, πράγμα που δεν το εμποδίζει να αποτελεί επίσης και υπερδομή. Ακόμη βλ. και Étienne Balibar, «Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique» στο *Lire le Capital*, τ. II, εκδόσεις Maspero, Παρίσι 1971, σ. 104.

11. Σχετικά με τις οικονομικές λειτουργίες του κράτους στον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής βλ. επίσης J. Chesneaux, *Le mode de production asiatique...*, ό.π., σ. 25-27.

λου του, είναι ο παράγοντας που ενοποιεί και οργανώνει τις διάσπαρτες αγροτικές κοινότητες σ' ένα ευρύτερο σύνολο, που την πολιτική και στρατιωτική του ενότητα και λειτουργία εξασφάλιζε το ίδιο.¹² Η ενσάρκωση και η προσωποποίηση της ενότητας αυτής ήταν, συνήθως, ο δεσπότης, και τα μεγάλα έργα κύρους (ναοί, μνημεία, μεγαλοπρεπείς τάφοι, λατρευτικά συστήματς κ.ά.) της εποχής αποτελούσαν μια από τις τυπικές της εκφράσεις στο ιδεολογικό επίπεδο.¹³

Πριν, όμως, κλείσουμε την ενότητα αυτή θα θέλαμε να σταθούμε στην άποψη που περιορίζει την ύπαρξη του «ασιατικού» τρόπου παραγωγής στις κοινωνίες που η ύπαρξή τους συνδεόταν με την κατασκευή και τη συντήρηση έργων υδραυλικού χαρακτήρα μεγάλης έκτασης. Άποψη που, με βάση τη συλλογιστική που προηγήθηκε, δεν θεωρούμε ότι αντιμετωπίζει ικανοποιητικά το ζήτημα του «ασιατικού» τρόπου παραγωγής επειδή περιορίζει όχι μόνο το πεδίο εφαρμογής του, αλλά και τη σημασία του ως αυτόνομου τρόπου παραγωγής στο ιστορικό και κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι. Ειδικότερα θα θέλαμε να επιστημόνουμε ότι η άποψη αυτή συνδέεται κυρίως με τις επεξεργασίες και τις απόψεις του Wittfogel. Πιο συγκεκριμένα, η σπουδαιότητα που παρουσίαζε το πρόβλημα της ρύθμισης της ροής των υδάτων για μερικές κοινωνίες οδήγησε τον Wittfogel να τις αποκαλέσει «υδραυλικές» και να υποστηρίξει ότι η ανάγκη αντιμετώπισης του προβλήματος αυτού κεντρικά αποτέλεσε και την αιτία εμφάνισης των «ανατολικών» δεσποτιών. Αν και αργότερα, το 1947, δέχτηκε την ύπαρξη, εκτός από τις κλασικές «ασιατικές» κοινωνίες που κατά την άποψή του είχαν υδραυλικό χαρακτήρα, και ενός περιθωριακού τύπου «ασιατικής» κοινωνικής συγκρότησης όπου η δεσποτική, κεντρική εξουσία δεν επιτελούσε, αναγκαστικά, υδραυλικές ρυθμίσεις και έργα.¹⁴ Έτσι, βασική αδυναμία του βιβλίου του Wittfogel *Ο ανατολικός δε-*

12. O M. Godelier, *Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής...*, ό.π., σ. 17, γράφει ότι: «Η πραγματοποίηση τέτοιων εργασιών απαιτούσε ταυτόχρονα καινούργιες παραγωγικές δυνάμεις και μια συγκεντρωτική διεύθυνση που να συντονίζει τις προσπάθειες των ιδιαίτερων κοινοτήτων κάτω από μια ανώτατη οικονομική διοίκηση. Η "συντονίστρια μονάδα" παρουσιάζεται λοιπόν σαν όρος της αποτελεσματικότητας της εργασίας και της παραγωγής των τοπικών κοινοτήτων». Παρατηρούμε, έτσι, ότι το κράτος στον τρόπο αυτό παραγωγής, δεν περιοριζόταν μόνο σε λειτουργίες που αποσκοπούσαν στη νομιμοποίηση της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων και στην παρεμπόδιση της ανατροπής της αλλά αποτελούσε ταυτόχρονα και τον πιο σημαντικό παράγοντα σύστασης, επέκτασης και αναπαραγωγής των παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων.

13. Περισσότερα για το περιεχόμενο της ιδεολογίας στους κοινωνικούς σχηματισμούς που κυριαρχούνται από τον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής καθώς και χρήσιμα στοιχεία για τη δομή και τη λειτουργία του βλ. στην ενδιαφέρουσα μελέτη του ρουμάνου καθηγητή της ιστορίας της αρχαίας φιλοσοφίας Ion Banu, «La formation sociale "Asiatique" dans la perspective de la philosophie orientale antique», στο *Sur le "mode de production asiatique"*, ό.π., σ. 285-307. Επίσης βλ. J. Chesneaux, *Le mode de production asiatique...*, ό.π., σ. 28-29.

14. Βλ. K. Wittfogel, *Le despotisme...*, ό.π., σ. XXI κ.ε.

σποτισμός, σε ό,τι αφορά το επιστημονικό του μέρος, αποτελεί η παραγωγή από την πλευρά του της ύπαρξης του «ασιατικού» τρόπου παραγωγής στη βάση της συγκρότησης των δεσποτικών καθεστώτων «ανατολικού» τύπου. Την υπερτίμηση όμως της σημασίας του γεωγραφικού παράγοντα ή και πιο συγκεκριμένα των υδραυλικών έργων στη διαμόρφωση και την επικράτηση του «ασιατικού» τρόπου παραγωγής, τη συναντάμε και σε μαρξιστές θεωρητικούς όπως λ.χ. ο Γ. Πλεχάνωφ, ο Ευγ. Βάργκα ή ο Ερν. Μαντέλ, οι οποίοι όμως έχουν συμβάλει στην επεξεργασία και τη διερεύνηση από θεωρητική άποψη της έννοιας του τρόπου αυτού παραγωγής.¹⁵ Για το θέμα αυτό ο F. Τοκεί, σωστά, υποστηρίζει ότι: «Ο Μαρξ είδε στην αναγκαιότητα της άρδευσης μόνο έναν, και μάλιστα όχι τον σπουδαιότερο, παράγοντα της ασιατικής εξέλιξης»¹⁶. Τέλος είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος ο Μαρξ σε ό,τι αφορά τον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής επικεντρώνει την ανάλυσή του, κυρίως, στις μορφές ιδιοκτησίας και στους τρόπους απόσπασης πλεονάσματος που χαρακτήριζαν τον τρόπο αυτό παραγωγής και γενικότερα στην οικονομική και κοινωνικοπολιτική του δόμηση και λειτουργία.¹⁷

δ. Η σύμφυση της άρχουσας τάξης με τον κρατικό μηχανισμό και η άντληση των εισοδημάτων της από το υπερπροϊόν που συγκέντρωνε το κράτος διαμέσου κυρίως των φορολογικών συστημάτων.¹⁸ Ειδικότερα θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε ότι στις κοινωνίες όπου κυριαρχεί ο «ασιατικός» τρόπος παραγωγής, αποδέκτης του υπερπροϊόντος με τη μορφή φόρων είναι το ίδιο το κράτος και πιο συγκεκριμένα ο δεσπότης που, συνήθως, το προσωποποιεί. Αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής ήταν τα στοιχεία που συγκροτούσαν την κυρίαρχη τάξη να διατηρούν την προνομιούχο τους θέση στο βαθμό που διατηρούσαν τη θέση τους στις κρατικές λειτουργίες και μηχανισμούς, γεγονός που τους εξασφάλιζε τη συμμετοχή στην ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος με τη μορφή της ανταμοιβής για τις υπηρεσίες που παρείχαν στο κράτος και ειδικότερα στην ανώτερη ενότητα που το προσωποποιούσε. Έτσι η θέση των κυρίαρχων στοιχείων εξαρτιόταν σε τελευταία ανάλυση από τη θέληση του δεσπότη που είχε την ανώτατη διαχείριση των κρατικών υποθέσεων¹⁹ και

15. Σχετικά βλ. Γ. Πλεχάνωφ, *Τα θεμελιώδη προβλήματα του μαρξισμού*, εκδόσεις Αναγνωστήδη, Αθήνα χ.χ., σ. 51 και, κυρίως 67-68· Evg. Varga, *Essais...*, ό.π., σ. 387· Ern. Mandel, *La formation de la pensée...*, ό.π., σ. 115.

16. Βλ. F. Τοκεί, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 17· επίσης βλ. K. Marx, *Προκαπιταλιστικοί...*, ό.π., σ. 96.

17. Βλ. K. Marx, *Προκαπιταλιστικοί...*, ό.π., σ. 84-96.

18. Βλ. επίσης Evg. Varga, *Essais...*, ό.π., σ. 387, και G. Dhoquois, *Les formes asiattiques*, ό.π., σ. 151 και 159.

19. Είναι γνωστό ότι στις κοινωνικές συγκροτήσεις με ανάλογα χαρακτηριστικά ο δεσπότης, ή γενικότερα η ανώτερη ενότητα, διέθετε απεριόριστη, σχεδόν, διοικητική, στρατιωτική, νομοθετική και φορολογική εξουσία. Μπορούσε δε η εξουσία αυτή να χρησιμοποιείται για την

στον οποίο ανήκε το πλεόνασμα που προερχόταν από την εκμετάλλευση των άμεσων παραγωγών και το οποίο είχε ως βάση σχηματισμού του τη γαιοπρόσοδο.²⁰ Ο ιδιαίτερος, συνεπώς, χαρακτήρας της κυρίαρχης τάξης ήταν γραφειοκρατικός-λειτουργικός.²¹ Χαρακτήρας που προσδιόριζε τη διάρκεια και την εμβέλεια της εξουσιαστικής δύναμης των στοιχείων που τη συγκροτούσαν.

Στις συνθήκες αυτές παρατηρούμε ότι η εκμετάλλευση του άμεσου παραγωγού, του αγρότη συνήθως, δεν εκδηλώνεται στο επίπεδο των σχέσεων που διαμορφώνονται άμεσα μεταξύ των ατόμων, ανάλογα με την κοινωνική τους θέση, όπως συμβαίνει στον δουλοκτητικό, φεουδαρχικό και κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, αλλά ανάμεσα στους αξιωματούχους της δεσποτικής κρατικής μηχανής, την οποία προσωποποιεί κατά κανόνα ο δεσπότης, και τις κοινότητες των χωρικών, που υποχρεούνται στην καταβολή του φόρου. Σχετικά ο Τοκεί υποστηρίζει ότι «σ' αυτά τα όλο και περισσότερο δεσποτικά οργανωμένα κράτη, οι άνθρωποι χωρίζονται σε δύο μεγάλες ομάδες: από τους άμεσους παραγωγούς, τους αγρότες των κοινοτήτων των χωριών ξεχωρίζουν, και μάλιστα με τρόπο καθαρά αριστοκρατικότερο, εκείνοι οι άνθρωποι, που ενώ οι ίδιοι δεν παράγουν τίποτα, εισπράττουν τους φόρους, στο

επιβολή κάθε μέτρου ή απόφασης που ο ίδιος ο δεσπότης και το περιβάλλον του θα έκριναν ως αναγκαία. Οι διαπιστώσεις όμως αυτές δεν πρέπει να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι, στις κοινωνικές συγκροτήσεις αυτού του τύπου, δεν υπήρχε ένα καθορισμένο θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούσε η κεντρική εξουσία και οι εκφραστές της. Πρόκειται όμως για ένα θεσμικό πλαίσιο καθώς και για κανόνες λειτουργίας που δεν διαμορφώνονταν στη βάση μιας συναινετικής διαδικασίας, αλλά δίνονταν από τα πάνω ως το αποτέλεσμα της θέλησης της συγκεντρωτικής ενότητας. Σχετικά βλ. Ηλίας Νικολόπουλος, *Δομές και θεσμοί στην τουρκοκρατία*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1988, σ. 79-80.

20. Βλ. επίσης F. Τοκεί, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 39, ο οποίος αναφέρει ότι «στον ασιατικό τρόπο παραγωγής, καρπώτης της γαιοπροσόδου, εκμεταλλευτής των παραγωγών είναι το κράτος, που εισπράττει το φόρο υποτέλειας».

21. Σχετικά βλ. και J. Chesneaux, *Le mode de production asiatique...* όπου σ. 28 και 40. Ο H.H. Stahl, «Ρουμανία: ΙΣΤ'-ΙΗ' αιώνας» στο *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 160, θεωρεί ως ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του «ασιατικού δεσποτισμού» την ύπαρξη μιας τάξης διοικητών, μιας «γραφειοκρατίας» και ο K. Wittfogel, *Le despotisme...*, ό.π., σ. 378, υποστηρίζει σχετικά ότι τα πρόσωπα που ελέγχουν το μηχανισμό του δεσποτικού κράτους δεν απαρτίζουν το σύνολο της «διευθυντικής τάξης», αλλά τον πυρήνα της. Σ' αυτά δε πρέπει να προστεθεί ένα «βιολογικο-κοινωνικό συμπλήρωμα» που αποτελείται από τις οικογένειές τους και το άμεσο περιβάλλον τους, όπως επίσης και ένα «συμπλήρωμα» ημειπίσμων συνεργατών. Τέλος επισημαίνει, σ. 388, ότι «ακόμη και στις πιο απλές συνθήκες, η κυρίαρχη τάξη στην υδραυλική κοινωνία υποδιαιρείται σε πολλά τμήματα. Σε συνθήκες περισσότερο διαφοροποιημένες τείνει να γίνει μια οντότητα αρκετά σύνθετη». Πάντως, όπως σημειώνει ο Τοκεί, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 29, το πρόβλημα της ταξικής διάρθρωσης του «ασιατικού» τρόπου παραγωγής, προκάλεσε «τις μεγαλύτερες συγχύσεις και πλάνες κατά τις συζητήσεις των δεκαετιών του '20 και του '30 και συνεχίζει να δημιουργεί παρόμοιες συγχύσεις, αφού το ζήτημα εξακολουθεί να είναι ακόμα και σήμερα ανοιχτό».

όνομα των διαρκώς μεγαλύτερων κοινοτήτων, ιδιοποιούνται το υπερπροϊόν. Αυτές οι δύο ομάδες βρίσκονται σε διαφορετικές σχέσεις προς τους όρους παραγωγής, κυρίως προς τη γη. Οι αγρότες καλλιεργούν τη γη, ενώ η αριστοκρατία των υπαλλήλων, με την ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος, συμπεριφέρεται σαν ιδιοκτήτης της γης, σαν μονοπωλητής των όρων της παραγωγής. Φυσικά δεν γίνεται λόγος για ατομική ιδιοκτησία του εδάφους. Η αριστοκρατία συμπεριφέρεται σαν ιδιοκτήτης μόνο στο σύνολό της, μόνο σαν κράτος (...). Γι' αυτό, δικαιολογημένα, μπορούμε να μιλάμε για εκμετάλλευση (...) και να θεωρούμε τους υπαλλήλους του κράτους εκμεταλλεύτρια τάξη²². Έτσι, στον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής ο παράγοντας που διατηρεί το σύνολο των κοινοτήτων και των μελών τους σε κατάσταση ολικής εξάρτησης, είναι η «συγκεντρωτική ενότητα», που διαθέτει το μονοπώλιο της εξουσίας και την αποκλειστική ιδιοκτησία του βασικού μέσου παραγωγής, της γης, καθώς και τη διαχείριση του πλεονάσματος, που αποσπώνταν με τα καθιερωμένα φορολογικά συστήματα. Ο F. Τοκεί αναφερόμενος στην πυραμιδοειδή κοινωνική διάρθρωση, που χαρακτηρίζει τον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής, γράφει: «Ο απλός αγρότης της κοινότητας του χωριού είναι επίσης και αρχηγός οικογένειας, ένας μικρός πατριάρχης στον στενό κύκλο της οικογένειάς του· από την άλλη μεριά, κάθε κατώτερος υπάλληλος είναι πατριαρχικός σκλάβος του εκπροσώπου της “άνωτερης κοινότητας”, και τέλος υπερνάει με τη δύναμη του ιδιοκτήτη ο θρονασμένος πάνω απ' όλους τους υπηκόους, στην κορυφή της πυραμίδας, δεσπότης. Όλα κάνουν την ταξική διάρθρωση του ασιατικού τρόπου παραγωγής εξαιρετικά περίπλοκη (...)».²³

22. Βλ. F. Τοκεί, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 90 και 92. Επίσης βλ. M. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, τ. Α', εκδόσεις Gutenberg, σ. 42-43, και J. Suret-Ganale, *Preface*, ό.π., σ. 7-8. Ο Ion Banu, *La formation sociale "Asiatique"*, ό.π., σ. 300-307, αναφέρεται συγκεκριμένα στο ιδεολογικό περιεχόμενο των διαμαρτυριών και των εξεγέρσεων των χωρικών, που ζούσαν σε κοινωνικούς σχηματισμούς που κυριαρχούνταν από τον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής, έτσι όπως αυτό αναδεικνύεται από κείμενα των κοινοτών αυτών που διασώθηκαν. Μάλιστα, στη σ. 301, τονίζει: «*Η παρουσία της κοινωνικής διαμαρτυρίας κατά της καταπίεσης ανθρώπου από άνθρωπο είναι συχνή στα κείμενα της Ανατολής*». Στα κείμενα δε αυτά με σαφήνεια γίνεται λόγος για χωρικούς, και όχι για σκλάβους, των οποίων τα δικαιώματα παραβιάζονται από την κεντρική εξουσία και τους εκπροσώπους της. Έτσι, σελ. 301, ενώ η ιστορία της Ελλάδας και της Ρώμης είναι διάσπαρτη από αυθόρμητες εξεγέρσεις σκλάβων, η επαναστατική φυσιογνωμία που δεσπόζει στην Ανατολή είναι η φυσιογνωμία του χωρικού. Για παράδειγμα, στην αρχαία Αίγυπτο, η εξέγερση που έλαβε χώρα στην αρχή της περιόδου της Μέσης Αυτοκρατορίας έγινε από αγρότες που επιδιώκανε να αποσπάσουν από τις κρατικές αρχές «τα πρακτικά των φόρων» και να καταστρέψουν τα κατάστιχα, στα οποία είχαν καταγραφεί «τα εισοδήματα που είχαν αποκτήσει από τη συγκομιδή».

23. Βλ. F. Τοκεί, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 93. Επίσης βλ. J. Chesneaux, *Le mode de production asiatique...*, ό.π., σ. 17, 24, 28, και F. Τοκεί, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 59 και ιδιαίτερα την επισήμανσή του, σ. 38, ότι και ο ίδιος ο Μαρξ «ξεχωρίζει τον ασιατικό, αρχαίο και φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, ακριβώς με το ποιος ιδιοποιείται το υπερπροϊόν». Σχετικά ο

Πάντως η σύνθετη κοινωνική και ταξική διάρθρωση των σχηματισμών που δεσπόζονται από τον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής γίνεται πιο σύνθετη όταν η κεντρική εξουσία περιέρχεται, διαμέσου της κατάκτησης, σε διαφορετικές εθνότητες. Στην περίπτωση αυτή έχουμε τη διαμόρφωση του κράτους-κατάκτησης. Μάλιστα για πολλούς ιάπωνες μαρξιστές ιστορικούς, όπως ο Jiro Hoya-kawa ή ο Yoshimichi Watanabé, η κατάκτηση μιας κοινότητας από μια άλλη αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του «ασιατικού» τρόπου παραγωγής.²⁴ Στο κράτος-κατάκτησης η κρατική μηχανή περιέρχεται στα χέρια των κυρίαρχων στοιχείων της κατακτητικής εθνότητας. Έτσι τα στοιχεία αυτά, λόγω ακριβώς του χαρακτήρα τους, μονοπωλούν τις στρατιωτικο-διοικητικές θέσεις και λειτουργίες, ασκώντας με αυτόν τον τρόπο όχι μόνον την κυριαρχία τους αλλά και την ηγεμονία τους στο πλαίσιο της άρχουσας τάξης. Σε ό,τι αφορά δε τα στοιχεία της κατακτημένης εθνότητας, που εξακολουθούν να ανήκουν στην άρχουσα τάξη, διατηρούν τον κυρίαρχο-εκμεταλλευτικό τους χαρακτήρα αλλά ο ηγεμονικός τους ρόλος περιορίζεται, συνήθως, στους κόλπους της κατακτημένης κοινότητας την οποία εκπροσωπούν και εξουσιάζουν μέσα, κυρίως, από τους δημοσιονομικούς και κοινοτικούς θεσμούς και λειτουργίες που χαρακτηρίζουν τον τρόπο αυτό παραγωγής.

ε. Η συγκρότηση της κοινωνικοοικονομικής βάσης του «ασιατικού» συστήματος από κοινότητες χωρικών,²⁵ στο πλαίσιο των οποίων υπήρχε στενή σύνδεση ανάμεσα στη χειροτεχνική και την αγροτική παραγωγή.²⁶ Ο άμεσος

K. Marx, *Το κεφάλαιο*, τ. III, ό.π., σ. 972, αναφέρει: «Η ειδική οικονομική μορφή με την οποία αντλείται απλήρωτη δουλειά από τους άμεσους παραγωγούς, καθορίζει τη σχέση κυριαρχίας και υποδούλωσης, όπως αναφέεται άμεσα από την ίδια την παραγωγή και που με τη σειρά της αντιπιδράει καθοριστικά πάνω της. Πάνω σ' αυτήν βασίζεται, όμως, όλη η διαμόρφωση της οικονομικής κοινότητας (Gemeinwesen), που αναφέεται από τις ίδιες τις σχέσεις παραγωγής και που ταυτόχρονα αναφέεται μαζί της η ειδική πολιτική μορφή της. Πάντως στην άμεση σχέση των ιδιοκτητών των όρων παραγωγής με τους άμεσους παραγωγούς —μια σχέση, η κάθε φορά μορφή της οποίας ανταποκρίνεται πάντα με φυσικότητα, σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης του τρόπου δουλειάς, επομένως και στην κοινωνική παραγωγική της δύναμη— βρίσκουμε το ενδότατο μυστικό, την κρυμμένη βάση όλης της κοινωνικής συγκρότησης, επομένως και της πολιτικής μορφής της σχέσης κυριαρχίας και εξάρτησης, κοντολογής της κάθε φορά ειδικής κρατικής μορφής». Ειδικότερα σε ό,τι αφορά το φαινόμενο του φετιχισμού που χαρακτηρίζει και το σύστημα εκμετάλλευσης στον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής βλ. τις επισημάνσεις του Ét. Balibar, *Sur les concepts fondamentaux...*, ό.π., σ. 103-104.

24. Βλ. J. Chesneaux, *Le mode de production asiatique...*, ό.π., σ. 29. Επίσης βλ. G. Dhoquois, *Les formes asiatique*, ό.π., σ. 156.

25. Επίσης βλ. H.H. Stahl, *Ρουμανία 1878-1918* αιώνας..., ό.π., σ. 160, όπου, κάνοντας λόγο για τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του «ασιατικού δεσποτισμού», αναφέρει, ως ένα από αυτά, την «ύπαρξη μιας οικονομικής βάσης, συγκροτημένης από κοινότητες χωριών».

26. Επίσης βλ. Ern. Mandel, *La formation de la pensée...*, ό.π., σ. 114, όπου ακόμη αναφέρεται, σημ. 19, και στον τρόπο ανταμοιβής του χειροτέχνη του χωριού.

παραγωγός, μέλος της κοινότητας, είναι μόνον κάτοχος της γης.²⁷ Γη, που του παραχωρείται από την ανώτερη ενότητα,²⁸ της οποίας ο ίδιος θεωρείται υπήκοός της, με την υποχρέωση να την καλλιεργεί και να καταβάλλει στο κράτος, διαμέσου της κοινότητας, τους επιβαλλόμενους φόρους. Έτσι η κοινότητα στον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής αποτελεί τον αναγκαίο διαμεσολαβητικό κρίκο στη διαδικασία απόσπασης και μεταφοράς του υπερποιόντος από τον άμεσο παραγωγό στο κράτος.²⁹ Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι στον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής δεν διατηρείται ακριβώς η παλιά σχέση του ατόμου με την κοινότητα που χαρακτήριζε τον κοινοτικό τρόπο παραγωγής.³⁰ Και αυτό γιατί στον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής έχουμε τροποποίηση της σχέσης αυτής. Τροποποίηση που συνίσταται στο ότι η κοινότητα πλέον διαμεσολαβεί ανάμεσα στον ιδιοκτήτη του βασικού μέσου παραγωγής, της γης, που είναι το κράτος, και τον άμεσο παραγωγό, που είναι μόνο κάτοχος της γης που καλλιεργεί. Το δε υπερπρόϊον, που προηγουμένως περιερχόταν στην κοινότητα για να αντεπεξέρχεται στις κοινές ανάγκες, τώρα περιέρχεται στη συγκεντρωτική ενότητα με τη διαμεσολάβησή της. Το πλεόνασμα δε που αποσπώνταν από τους άμεσους παραγωγούς συγκεντρωνόταν με τη μορφή, κυρίως, φόρων, για την καταβολή των οποίων ήταν φορολογικά αλληλέγγυα όλα τα μέλη της κοινότητας. Η διαδικασία, όμως, αυτή θα δώσει, βαθμιαία, τη δυνατότητα σε κοινοτικούς άρχοντες³¹ καθώς και σε κρατικά στοιχεία της κυρίαρχης τάξης, στις συνθήκες απουσίας του

27. Επίσης βλ. Ελ. Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, *Το Βυζάντιο...*, ό.π., σ. 25, και F. Τοκεί, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 90, όπου αναφέρει ότι «οι αγρότες των κοινοτήτων των χωριών δικαιούνται να κατέχουν και να καλλιεργούν τη γη επειδή ανήκουν στην κοινότητα».

28. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει στον τρόπο αυτό παραγωγής, η ιδιοκτησία της γης ανήκε στο κράτος και πιο συγκεκριμένα στην ενότητα που το προσωποποιούσε.

29. Επίσης βλ. Ελ. Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, *Το Βυζάντιο...*, ό.π., σ. 25.

30. Βλ. M. Godelier, «Préface», στο *Sur les sociétés précapitalistes*, Éditions Sociales, Παρίσι 1973, σ. 66, όπου γράφει ότι «ο δεσποτισμός, χαρακτηριστικό των περισσότερων από τις βασικές ασιατικές μορφές, δεν εξαφανίζει την παλιά σχέση του ατόμου με την κοινότητά του, (...) σχέση «άμεσης συνένωσης» με αυτή. Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής διατηρεί συνεπώς στο εσωτερικό του τις παλιές μορφές πρωτόγονου κομμουνισμού». Σχετικά με την τροποποίηση που υφίστανται οι σχέσεις αυτές βλ. και τα όσα αναφέρει ο ίδιος ο Godelier, *Μαρξιστικοί οριζόντες...*, ό.π., σ. 179-182, όπου αναλύει, με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα τρόπο, το παράδειγμα της αυτοκρατορίας των Ίνκας και της κοινωνικής τους συγκρότησης.

31. Οι κοινοτικοί αυτοί άρχοντες είτε ορίζονταν από την κεντρική εξουσία είτε εκλέγονταν από τα μέλη της κοινότητας, με την προϋπόθεση φυσικά ότι η εκλογή τους θα γινόταν αποδεκτή και από την κεντρική εξουσία, πρωταρχικά υπηρετούσαν τα συμφέροντα αυτής της τελευταίας και λιγότερο τα κοινοτικά. Σχετικά βλ. και K. Wittfogel, *Le despotisme...*, ό.π., σ. 150 και 153-154, όπου επίσης τονίζει ότι από τη στιγμή που ικανοποιούνταν οι απαιτήσεις της κεντρικής εξουσίας, οι κοινοτικοί άρχοντες και οι άνθρωποι τους αντιμετώπιζαν τις εσωτερικές υποθέσεις της κοινότητας δίχως σοβαρές παρεμβάσεις από την πλευρά της κεντρικής εξουσίας. Επίσης βλ. F. Τοκεί, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 90.

«ασιατικού» τρόπου παραγωγής, να διαφοροποιηθούν κοινωνικοοικονομικά και να μετεξελιχθούν αργότερα σε γαιοκτήμονες.³²

Πάντως βασικής σημασίας ζητήματα, που δεν έχουν διερευνηθεί ακόμη ικανοποιητικά, αποτελούν ο τρόπος με τον οποίο παραχωρούνταν και διανεμόταν η γη καθώς και το ποιος ήταν ακριβώς ο ρόλος της κοινότητας και του κράτους στη διαδικασία αυτή. Σημαντικά είναι ακόμη και τα ζητήματα των συγκεκριμένων σχέσεων, μη διαχωρισμού, που υπήρχαν ανάμεσα στη γεωργία και τη χειροτεχνία, όπως επίσης και της αυτάρκειας που χαρακτηρίζει το πρότυπο παραγωγής και κατανάλωσης της κοινότητας του χωριού.³³ Ειδικότερα, τα τελευταία αυτά θέματα χρήζουν ιδιαίτερης διερεύνησης επειδή σχετίζονται με την αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα που παρουσίαζαν οι κοινωνίες «ανατολικού» τύπου στις κοινωνικοοικονομικές μεταβολές. Αναφορικά ο Κ. Μαρξ, γράφει ότι: «Η ασιατική μορφή συντηρείται αναγκαία πιο μακροχρόνια και πιο πεισματικά. Αυτό οφείλεται στην ίδια της την προϋπόθεση, δηλαδή στο ότι το μεμονωμένο άτομο δεν καθίσταται ανεξάρτητο ως προς την κοινότητα· στο ότι ο κύκλος της παραγωγής είναι αυτοσυντηρούμενος, και υπάρχει ενότητα της αγροκαλλιέργειας και της χειροτεχνίας, κ.λπ.»³⁴.

στ. Η ύπαρξη μεγάλων οικιστικών συγκεντρώσεων σε ορισμένα σημεία της επικράτειας των κοινωνιών «ανατολικού» τύπου.³⁵ Τα οικιστικά αυτά κέντρα αποτελούσαν την έδρα του δεσπότη και των αξιωματούχων του κρα-

32. Θα πρέπει να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι η κοινωνικοοικονομική διαφοροποίηση των στοιχείων αυτών οφειλόταν στη θέση που κατείχαν είτε στα κοινοτικά όργανα είτε στους κρατικούς μηχανισμούς. Θέση που τους επέτρεπε να ιδιοποιούνται, για δικούς τους ιδιωφελείς σκοπούς, μέρος του αποσπώμενου και συγκεντρωνόμενου πλεονάσματος. Έτσι, παρά τις αντιδράσεις και τα μέτρα που έπαιρνε κατά διαστήματα η κεντρική εξουσία κατά του σχηματισμού μεγάλων ιδιωτικών περιουσιών, οι τάσεις διαμόρφωσης μεγάλων ιδιοκτησιών ενισχύθηκαν συμβάλλοντας σημαντικά στην αποσύνθεση των κοινωνικών συγκροτήσεων στους κόλπους των οποίων κυριαρχούσε ο «ασιατικός» τρόπος παραγωγής. Αναφορικά με το θέμα αυτό ο Samir Amin, *Le développement inégal*, Les Éditions de Minuit, Παρίσι 1973, σ. 10, γράφει ότι ο εξελιγμένος δογματικός τρόπος παραγωγής τείνει, σχεδόν πάντοτε, προς τη φεουδαρχοποίηση. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι η πιθανότητα μετεξέλιξης της «ασιατικής» μορφής σε φεουδαρχική είναι μεγαλύτερη, αν λάβουμε υπόψη μας τις εσωτερικές τάσεις, λειτουργίας και εξέλιξης, του τρόπου αυτού παραγωγής. Σχετικά βλ. επίσης: M. Godelier, *Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής...*, ό.π., σ. 50-52· G. Dhoquois, *Les formes asiatiques*, ό.π., σ. 152· F. Tokei, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 112, όπου αναφέρει ότι «στην κατηγορία του ασιατικού τρόπου παραγωγής, γεννιέται λοιπόν και μια ορισμένη αντίθεση συμπερόντων, ανάμεσα στην αυλή, που επιδιώκει τη συγκεντροποίηση, και την αριστοκρατία που φροντίζει για τον πλουτισμό και την ανεξαρτησία της».

33. Για τα ζητήματα αυτά βλ. επίσης J. Chesneaux, *Le mode de production asiatique...*, ό.π., σ. 25.

34. Βλ. Κ. Μαρξ, *Προκαπιταλιστικοί...*, ό.π., σ. 112-113. Σχετικά με την ανθεκτικότητα των «ασιατικών» δομών βλ. ακόμη F. Tokei, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 73 και 96-97, και G. Dhoquois, *Les formes asiatiques*, ό.π., σ. 156.

35. Βλ. επίσης Κ. Μαρξ, *Προκαπιταλιστικοί...*, ό.π., σ. 105.

τικού μηχανισμού απ' όπου διευθύνονταν οι κρατικές υποθέσεις. Στα κέντρα δε αυτά συγκεντρωνόταν το αποσπώμενο από τους άμεσους παραγωγούς πλεόνασμα και αναλωνόταν ένα σημαντικό του τμήμα, γεγονός που προκαλούσε στα κέντρα αυτά, ή ακόμη και σε γειτονικά τους, τη δημιουργία σημαντικών, σχετικά, εμπορικών και χειροτεχνικών-βιοτεχνικών δραστηριοτήτων.³⁶ Πάντως η πόλη στον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής είχε πρωταρχικά διοικητικό-στρατιωτικό χαρακτήρα. Χαρακτήρας που προσδιόριζε αντίστοιχα τόσο τις λειτουργίες και τη λειτουργικότητά της όσο και τις σχέσεις της με την ύπαιθρο.³⁷ Λόγω δε του ρόλου που διαδραμάτιζαν και της σημασίας που είχαν οι οικιστικές αυτές συγκεντρώσεις στους κοινωνικούς σχηματισμούς που κυριαρχούνταν από τον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής, η ανάπτυξη της έννοιας του τρόπου αυτού παραγωγής σε θεωρία, όπως σωστά επισημαίνει ο Ανρύ Λεφέβρ, δεν θα πάρει όλη της την ευρύτητα και έκταση, εκτός και αν «οι λειτουργίες της ανατολικής πόλης, λειτουργίες πολλαπλές (θησκευτικές, πολιτικές, διοικητικές, οικονομικές κ.λπ.) και εξειδικευμένες που ανταποκρίνονται σε μια οργάνωση συγκεντρωτική μέσα στο χώρο και στο χρόνο, έρθουν πλέρια στο φως. Πράγμα που το είχε αρχίσει ο Μαρξ χωρίς να το τελειώσει».³⁸

3

Συνοψίζοντας τις αναφορές μας στα βασικά χαρακτηριστικά του «ασιατικού» τρόπου παραγωγής θα θέλαμε να τονίσουμε ότι η διαφορετικότητα των σχέσεων παραγωγής και της κοινωνικοπολιτικής συγκρότησης που τον χαρακτηρίζει³⁹ πρέπει να αναζητηθεί αφητηριακά στην κρατική ιδιοκτησία που

36. Αναφορικά με τις επιπτώσεις της κατανάλωσης τμήματος του υπερπροϊόντος, από την κυρίαρχη τάξη, στην ανάπτυξη του εμπορίου και της χειροτεχνίας-βιοτεχνίας, ιδιαίτερα των ειδών πολυτελείας, βλ. και S. Amin, *Le développement inégal*, ό.π., σ. 14. Ακόμη σχετικά με τον έλεγχο του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων από το κράτος και το δεσπότη βλ. τις ενδιαφέρουσες επισημάνσεις του I. Sachs, που παρατίθενται από τον J. Chesneau, *Le mode de production asiatique...*, ό.π., σ. 30-31.

37. Περισσότερα για το χαρακτήρα της πόλης στο καθεστώς της «ανατολικής» δεσποτείας βλ. Βασίλης Φίλιας, *Κοινωνικά συστήματα*, τχ. Α', εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1978, σ. 26-27 και 33-34. Ακόμη βλ. Er. Hobsbawm, *Εισαγωγή*, ό.π., σ. 48 και K. Marx, *Προκαπιταλιστικοί...*, ό.π., σ. 96. Επίσης ο G. Dhoquois, *Les formes asiatiques*, ό.π., σ. 159, αναφέρει ότι στον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής ο παράγοντας δημιουργίας της πόλης είναι το κράτος.

38. Βλ. Ανρύ Λεφέβρ, *Μαρξισμός και πόλη*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2^η 1983, σ. 77-78.

39. Ο F. Τοκεί, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 85, αναφέρει, σωστά, ότι «δεν επιτρέπεται σε καμιά περίπτωση να χαρακτηρίζεται ο ασιατικός τρόπος παραγωγής σαν δουλεία ή φεουδαρχισμός, ούτε σαν υπομάδες ή ασιατικές παραλλαγές αυτών των μορφών. Τόσο στη μορφή ιδιοκτησίας όσο και στη «ζώντανή» τους πραγματικότητα, οι τρόποι παραγωγής στο σύνολό τους είναι βασικά και ριζικά διαφορετικοί από τη μιά ή την άλλη μορφή. Νομίζουμε, λοιπόν,

υπήρχε πάνω στα μέσα παραγωγής και κυρίως στη γη. Άμεσα συνέπεια του γεγονότος αυτού ήταν το κράτος, και ειδικότερα η κεντρική εξουσία, να δραματίζει έναν ευρύτερο ρόλο⁴⁰ όσον αφορά τη διεύθυνση των οικονομικών, κοινωνικών και στρατιωτικών υποθέσεων με το να διαχειρίζεται, και ταυτόχρονα να ιδιοποιείται, το πλεόνασμα που αποσπούσε από τον άμεσο παραγωγό. Στις συνθήκες αυτές ο άμεσος παραγωγός ήταν μόνο κάτοχος της γης. Γη, η οποία του παραχωρούνταν από το κράτος με το δικαίωμα να την καλλιεργεί και την υποχρέωση να καταβάλλει τους καθορισμένους φόρους σ' αυτό. Οι φόροι συγκεντρώνονταν από το κράτος με τη διαμεσολάβηση της κοινότητας στην οποία ανήκε ο άμεσος παραγωγός. Η κοινότητα, με ευθύνη των κοινοτικών αρχόντων, τους κατένειμε στα μέλη της. Τα δε μέλη της ήταν αλληλεγγύως υπεύθυνα για την καταβολή τους.

Στον τρόπο αυτό παραγωγής η άρχουσα τάξη ήταν ενσωματωμένη στο κράτος και καρπωνόταν ένα τμήμα του πλεονάσματος ως αντάλλαγμα για τις διοικητικές, στρατιωτικές και θρησκευτικές υπηρεσίες που προσέφερε.⁴¹ Οι άμεσοι παραγωγοί δεν ανήκαν προσωπικά στα στοιχεία που συγκροτούσαν την κυρίαρχη τάξη αλλά θεωρούνταν υπήκοοι της «υπέρτατης ενότητας» που προσωποποιούσε το κράτος. Σχετικά ο Τοκεί γράφει ότι με βάση τα όσα αναφέρει ο Μαρξ, «στην ασιατική μορφή, διαφορετικά απ' ό,τι στη φεουδαρχική, οι χωρικοί, κάτοχοι των όρων παραγωγής, δεν αντιμετωπίζουν ατομικούς γαιοκτήμονες, παρά το κράτος, που ενσαρκώνει την κοινή γαιοκτησία· επομένως, δεν χρειάζεται για την έκθλιψη της γαιοπροσόδου άλλος εξωοικονομικός καταναγκασμός απ' αυτόν που πιέζει κάθε υπήκοο σαν "πολίτη του κράτους"».⁴²

ότι είναι απόλυτα δικαιολογημένο θεωρητικά, να χρησιμοποιούμε τον ασιατικό τρόπο παραγωγής, με τον τρόπο του Μαρξ, και να τον αντιπαράθετουμε τόσο στον αρχαίο όσο και στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής».

40. Ο Μ. Godelier, *Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής...*, ό.π., σ. 46, γράφει ότι: «Το Κράτος και η κυρίαρχη τάξη παρεμβαίνουν άμεσα στις συνθήκες της παραγωγής και η αντιστοιχία παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων εκδηλώνεται άμεσα στην οργάνωση της μεγάλης κλίμακας έργων». Σχετικά με την αξιολογούμενη πρόοδο που σημειώνει η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στην αφετηρία του «ασιατικού» τρόπου παραγωγής βλ. J. Chesneau, *Le mode de production asiatique...*, ό.π., σ. 40. Σε ό,τι αφορά δε την αποτελεσματικότητα των συστημάτων διοίκησης «ασιατικού» τύπου ο Β. Φίλιας, *Μαξ Βέμπερ: Συστηματική κοινωνιολογία και μεθοδολογία*, εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1976, σ. 119, υποστηρίζει ότι: «Η γραφειοκρατικοποίηση είναι μια βασική μορφή της διαδικασίας εξορθολογισμού. Στην αρχαιότητα αναφαίνεται η γραφειοκρατία σαν μια κλασική και κατάλληλη για τον Ανατολικό Δεσποτισμό μορφή διοίκησης».

41. Επίσης βλ. G. Dhoquois, *Les formes asiatiques*, ό.π., σ. 159-160, όπου υποστηρίζει ότι η άρχουσα τάξη συμφύεται με τον κρατικό μηχανισμό και ότι διέθετε σημαντικές οικονομικές αρμοδιότητες κυρίως στο επίπεδο των σχέσεων παραγωγής.

42. Βλ. F. Τοκεί, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 23-24.

Ακόμη, στηριζόμενοι στη θέση ότι οι «ασιατικές» μορφές παραγωγής συνιστούν ξεχωριστό τρόπο παραγωγής που διαφορίζεται ποιοτικά στο επίπεδο των παραγωγικών και κοινωνικοπολιτικών σχέσεων από τους άλλους τρόπους, δεν θα συμφωνήσουμε με τη θέση ότι ο τρόπος αυτός παραγωγής αποτελεί μορφή μετάβασης από τις αταξικές κοινωνίες στις ταξικές.⁴³ Στην προκειμένη περίπτωση υποστηρίζεται ότι ο «ασιατικός» τρόπος παραγωγής, στη δομή του, συνδυάζει και ενοποιεί σχέσεις παραγωγής και μορφές κοινωνικής οργάνωσης οι οποίες αντιστοιχούν στις αταξικές κοινωνίες με σχέσεις παραγωγής και κυριαρχίας οι οποίες ανταποκρίνονται στις ταξικές κοινωνίες. Ειδικότερα, η άποψη για τον μεταβατικό χαρακτήρα της «ασιατικής» μορφής στηρίζεται στην παραδοχή ότι οι σχέσεις παραγωγής στο χώρο της κοινότητας παραμένουν αναλλοίωτες. Παραδοχή που, κατά τη γνώμη μας, δεν ευσταθεί γιατί στις συνθήκες του «ασιατικού» τρόπου παραγωγής οι αλλαγές που έχουν πραγματοποιηθεί οδηγούν στη συγκρότηση ποιοτικά διαφορετικών σχέσεων παραγωγής και μορφών κοινωνικής οργάνωσης. Πιο συγκεκριμένα, στις συνθήκες αυτές η κοινότητα αποψιλώνεται, ουσιαστικά, και όχι μόνον τυπικά, από την ιδιοκτησία της πάνω στο έδαφος η οποία μεταφέρεται στη «συγκεντρωτική ενότητα», είτε με τη μορφή του «ανώτατου ιδιοκτητή» είτε με τη μορφή του «αποκλειστικού ιδιοκτήτη». Έτσι η κοινότητα και τα μέλη της μετατρέπονται σε κληρονομικούς κατόχους της γης.⁴⁴ Ειδικότερα, πρέπει να επισημανθεί ότι το δικαίωμα χρήσης και κατοχής της γης που είχε ο άμεσος παραγωγός στον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής του παρεχόταν από την κεντρική εξουσία με τη διαμεσολάβηση της κοινότητας στην οποία ανήκε, ενώ στο πρωτόγονο κοινοτικό καθεστώς του εξασφαλιζόταν άμεσα από την κοινότητα.⁴⁵ Παρατηρούμε δηλαδή ότι ο ρόλος της κοινότητας από κεντρικός που ήταν στον πρωτόγονο κοινοτικό τρόπο παραγωγής, στις κοινωνικές συγκροτήσεις στις οποίες δεσπόζει ο «ασιατικός» τρόπος παραγωγής μεταβάλλεται σε διαμεσολαβητικό ανάμεσα στο κράτος και τον άμεσο παραγωγό.

Ο Τοκει υποστηρίζει, σχετικά, ότι: «Για τις “μεγάλες κοινότητες” των ασιατικών αυτοκρατοριών, αντίθετα, χαρακτηριστικό είναι ακριβώς το γεγο-

43. Σχετικά βλ. M. Godelier, *Préface*, ό.π., σ. 134, όπου θεωρεί ότι «στην ουσία του, ο “ασιατικός τρόπος παραγωγής” είναι μία από τις μορφές μετάβασης από τις αταξικές κοινωνίες στις ταξικές», και F. Tokei, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 102, όπου γράφει ότι «ο τύπος του ασιατικού τρόπου παραγωγής, είναι ένας μεταβατικός σχηματισμός, που μάλιστα βρίσκεται ανάμεσα στην πρωτογενή κοινωνία και τον αρχαίο τρόπο παραγωγής».

44. Επίσης βλ. M. Godelier, *Préface*, ό.π., σ. 65, και K. Marx, *Προκαπιταλιστικοί...*, ό.π., σ. 94.

45. Σχετικά βλ. M. Godelier, *Préface*, ό.π., σ. 65, και F. Tokei, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 86, όπου γράφει ότι είναι φανερό πως δεν πρέπει να χαρακτηρίζει κανείς «τη θεμελιωμένη στη φυλή και την κοινότητα μορφή ιδιοκτησίας σαν “ασιατική”».

νός ότι έχουν απομακρυνθεί πολύ από την αρχέγονη, αυτοφυή κοινότητα. Είναι, σχεδόν χωρίς εξαίρεση, δευτερευουσες, τεχνητά οργανωμένες “κοινότητες” ή, καλύτερα, φορολογικά συστήματα. Πραγματικές είναι μόνο αν εξεταστούν από τα πάνω — μάλιστα, είναι κοινότητες επικαρπίας των υπαλλήλων—, αν εξεταστούν όμως από τα κάτω, είναι αφηρημένες — το πολύ πολύ είναι κοινότητες της “γενικής δουλείας”. Η πραγματική έννοια του σχήματος λοιπόν είναι: οι αγρότες των κοινοτήτων των χωριών κατέχουν τη γη με βάση την ιδιότητά τους ως μελών της κοινής φυλετικής ιδιοκτησίας και μάλιστα εξαιτίας της υπαγωγής τους στην πραγματική κοινότητα του χωριού τους, ενώ η κρατική αριστοκρατία εξαιτίας της εκπροσώπησης της, πραγματικά, διαλυμένης “κοινότητας” που υπάρχει μόνο στη μορφή φορολογικού συστήματος, οργανωμένου τις περισσότερες φορές από τα πάνω».46

Το κομβικό, πάντως, σημείο των διαφοροποιήσεων αυτών βρίσκεται, κυρίως, στο ότι, τώρα, η κοινότητα διαμεσολαβεί ανάμεσα στη «συγκεντρωτική ενότητα», ιδιοκτήτη της γης και γενικό διαχειριστή της, και στον άμεσο παραγωγό για την παραχώρηση της γης σ’ αυτόν, όπως και για τη συγκέντρωση και την παράδοση των φόρων στο κράτος. Έτσι το υπερπρόϊόν, που συγκεντρώνεται, δεν ανήκει στην κοινότητα αλλά στο κράτος και πιο συγκεκριμένα στο δεσπότη που, συνήθως, το προσωποποιεί.⁴⁷ Το υπερπρόϊόν δε αυτό καταναμεόταν από την κεντρική εξουσία στην εξής βάση: Ένα τμήμα του επιστρεφόταν στο κοινωνικό σύνολο με τη μορφή δημόσιων έργων και παροχών, ενώ το άλλο περιερχόταν στα στοιχεία που συγκροτούσαν την άρχουσα τάξη. Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι στον τρόπο αυτό παραγωγής το όργανο άσκησης της οικονομικής εκμετάλλευσης ήταν το δεσποτικό κράτος και ότι η κυρίαρχη τάξη είχε κυρίως κρατικό χαρακτήρα.

46. Βλ. F. Tokei, *Για τον ασιατικό...*, ό.π., σ. 92. Επίσης βλ. και J. Chesneaux, *Le mode de production asiatique...*, ό.π., σ. 24, όπου υποστηρίζει ότι «ο ασιατικός τρόπος παραγωγής φαίνεται να χαρακτηρίζεται από το συνδυασμό της συλλογικής παραγωγικής δραστηριότητας των κοινοτήτων των χωρικών και της οικονομικής παρέμβασης μιας κρατικής εξουσίας, που εκμεταλλεύεται τις κοινότητες αυτές ενώ ταυτόχρονα τις διευθύνει· η εκμετάλλευση αυτή, που είχε ολικό και όχι ατομικό χαρακτήρα, αποκλήθηκε από το Μαρξ “γενικευμένη δουλεία”».

47. Αναφορικά με τα ζητήματα αυτά ο K. Marx, *Προκαπιταλιστικοί...*, ό.π., σ. 94-95, γράφει: «Εφ’ όσον η ενότητα είναι ο πραγματικός ιδιοκτήτης και το πραγματικό προσαπιτούμενο της συλλογικής ιδιοκτησίας — αυτή η ενότητα μπορεί η ίδια να εμφανίζεται σαν ένα ξεχωριστό στοιχείο υπέρνω των πολυάριθμων ιδιαίτερων πραγματικών κοινοβίων. Έχουμε την περίπτωση όπου το μεμονωμένο άτομο είναι επομένως πραγματικά χωρίς ιδιοκτησία, ή μάλλον όπου η ιδιοκτησία εμφανίζεται μπροστά του σα διαμεσολαβημένη από την παραχώρηση [που γίνεται] εκ μέρους της γενικής περιέχουσας ενότητας (που υλοποιείται στο πρόσωπο του δεσπότη, πατέρα των πολυάριθμων κοινοτήτων) προς χάρη του μεμονωμένου ατόμου, και με τη διαμεσολάβηση της κάθε μιας επί μέρους κοινότητας. (...) Το υπερπρόϊόν — που είναι άλλωστε νομοθετικά προσδιορισμένο σα συνέπεια της πραγματικής οικειοποίησης διαμέσου της εργασίας— ανήκει έτσι σ’ αυτή την υπέρτατη ενότητα».

Τέλος, σε ό,τι αφορά τους όρους «ασιατικός» και «ανατολικός», οι οποίοι χρησιμοποιούνται, συνήθως, για το χαρακτηρισμό του τρόπου αυτού παραγωγής, θα θέλαμε να διευκρινίσουμε ότι τους τοποθετούμε μέσα σε εισαγωγικά επειδή θεωρούμε ότι δεν είναι ακριβείς. Και αυτό γιατί, ως όροι, δεν προσδιορίζουν, με μεγαλύτερη ή μικρότερη ακρίβεια, το κοινωνικο-οικονομικό του περιεχόμενο όπως συμβαίνει με τους όρους που έχουν επικρατήσει ως προς την ονομασία των άλλων τρόπων παραγωγής, ενώ ταυτόχρονα φορτίζουν την ουσία του γεωγραφικά, δημιουργώντας έτσι συγχύσεις ως προς το χώρο ύπαρξής του.

4

Κλείνοντας διαπιστώνουμε ότι ως προς τη διαμόρφωση της έννοιας και του περιεχομένου του «ασιατικού» τρόπου παραγωγής, η προσοχή των επιμέρους προσεγγίσεων επικεντρώνεται κάθε φορά σε διαφορετικές διαστάσεις και προβλήματα, γεγονός που δεν οδηγεί αυτομάτως σε πλήρως αποσαφηνισμένη έννοια του τρόπου αυτού παραγωγής, ούτε πολύ περισσότερο σε κάποια συνεκτική και ενιαία θεωρία για τον τρόπο αυτό παραγωγής. Η προσέγγιση ωστόσο αυτή μεθοδολογικά αποδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμη γιατί συμβάλει στην ανάπτυξη ενός θεμελιακού κοινωνικοεπιστημονικού προβληματισμού, ο οποίος είναι απαραίτητο να συνοδεύει τη συζήτηση για κάθε τρόπο παραγωγής. Προβληματισμός που πρέπει να θέτει ερωτήματα και να επιδιώκει προσεγγίσεις σε κεφαλαιώδη και κρίσιμα ζητήματα όπως σχετικά με τις μορφές ιδιοκτησίας, τους τρόπους και τους όρους ιδιοποίησης (οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς),⁴⁸ την κοινωνική δομή, το βαθμό κοινωνικής διαφοροποίησης, το χαρακτήρα των μεγάλων οικιστικών συγκεντρώσεων και τη σχέση τους με την ύπαιθρο, το ρόλο του κράτους στη συγκρότηση και την αναπαραγωγή της οικονομικής και κοινωνικής διάρθρωσης (λ.χ. ρόλος δημόσιων έργων μεγάλης κλίμακας, γραφειοκρατίας, κεντρικής εξουσιαστικής ενότητας, κοινότητας), τη σημασία της θρησκείας και των λατρευτικών έργων και λειτουργιών στη διασφάλιση της κυρίαρχης κοινωνικά και εξουσιαστικά τάξης πραγμάτων.

Άρα σήμερα το θέμα δεν τίθεται τόσο με όρους περιγραφής μιας ενιαίας έννοιας του «ασιατικού» τρόπου παραγωγής, που όπως φάνηκε είναι αρκετά προβληματική, αλλά αυτό που προέχει είναι η προσέγγιση θεμελιακών κοι-

48. Σε ό,τι αφορά τα μεθοδολογικά προβλήματα που αναφέρονται κατά την επεξεργασία και διατύπωση μιας θεωρίας της ιδιοποίησης βλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, «Η υλιστική θεωρία της "δίκαιης" ιδιοποίησης» στο *Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου*, εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 125 κ.ε.

ωνικοεπιστημονικών μεθοδολογικών προβλημάτων, που μας βοηθούν στην κατανόηση και την ερμηνεία ιστορικών κοινωνικών σχηματισμών. Χάρη δε στη συζήτηση για τους τρόπους παραγωγής τονίστηκε η ανάγκη, όταν αναλύονται συγκεκριμένοι κοινωνικοί σχηματισμοί, να λαμβάνονται υπόψη θεμελιακά προβλήματα της οικονομικής, κοινωνικής και ιστορικής ανάλυσης, τα οποία είχαν παραμεληθεί ή αλλοιωθεί με τη μηχανική μεταφορά τους σε κλειστούς αυστηρούς τύπους. Συνεπώς είναι φανερό ότι έχουμε μια μετατόπιση από ανάλυση τύπων σε ανάλυση προβλημάτων. Γεγονός που αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, τη μεγαλύτερη, ίσως, συμβολή της συζήτησης για τους τρόπους παραγωγής και ειδικότερα για τον «ασιατικό» τρόπο παραγωγής.